

کاربرد روش تحقیق تاریخی در مطالعات مدیریت

مهدی محمدی‌نسب*

چکیده

روش تحقیق تاریخی یکی از راهبردهای تحقیق است که نسبت به دیگر روش‌های تحقیق به خصوص در قلمرو تحقیقات مدیریتی کمتر مورد استفاده بوده و جای استفاده از این روش برای تحقیقات مدیریت در کشور تقریباً خالی است، اما با توجه به اهمیت استفاده از روش‌های تحقیق زمینه‌ای در هنگامی که مباحث پسانوین‌گرا بسیار مورد توجه قرار گرفته است، بهره‌گیری از روش تحقیق مورد بحث، مهم‌تر از هر زمان دیگر جلوه می‌کند. این مقاله ضمن معرفی روش تحقیق تاریخی و چگونگی سود جستن از آن در قلمرو مطالعات مدیریت، این روش را در مورد تصمیم‌گیری راهبردی با رویکرد اسلامی مورد استفاده قرار می‌دهد. برای این منظور، شش تصمیم راهبردی نمونه از سه شخصیت الگوی اسلامی مورد تحلیل قرار می‌گیرد. از دستاوردهای این مقاله، ارائه روش تحقیق تاریخی منسجم هشت‌مرحله‌ای است که می‌توان از آن برای ارائه یا آزمون الگوهای اسلامی یا بومی بهره گرفت.

واژه‌های کلیدی: روش‌شناسی، روش تحقیق، تحقیق تاریخی، مدیریت، کاربرد

مقدمه

روش تحقیق تاریخی یکی از راهبردهای تحقیق است که در چند سطح تحلیلی مطرح می‌شود و می‌تواند حالت قیاسی یا استقرائی به خود بگیرد. یکی از محصولات اصلی این راهبرد تحقیق، زمینه‌ای (متن)^۱ - فهم شرایط سازمانی، فردی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی - است که در آن پدیده‌ها رخ می‌دهند. محققان تاریخی برخلاف دانشمندان علوم طبیعی و مدل‌سازان ریاضی به جای تلاش برای کنترل شدید پدیده مورد مطالعه، به دنبال غنای اطلاعات به دست آمده هستند؛ چرا که باعث ارتقای فهم از زمینه می‌شود. فلاسفه رویکرد کنترل‌گرا^۲ را «قانون‌بنیاد» (کلی‌یابی)^۳ و رویکردی که بر غنای واقعیت متمرکزند، «اندیشه‌نگاری»^۴ نامیده‌اند. از این منظر روش‌شناختی، تحقیق تاریخی از نظر بنیاد، اندیشه‌نگارانه است (سویت، ۱۹۸۰، ص ۵۳).

تفاوت دیگری که بین راهبردهای تجربی و تحقیق تاریخی می‌توان جست، در ابزار تحقیق است. در تحقیقات تجربی و طبیعی، نقش عمده به عهده ریاضیات و مشاهدات تجربی است و ارزیابی دآوری‌های متعارض و حدس‌های الهام‌شده، نقش کمتری ایفا می‌کنند. اما در مطالعات تاریخی، ریاضیات و مشاهدات تجربی نقش کمتری ایفا کرده، مسائل و عوامل مؤثر، معنا و سنجش احتمالات محاسبه‌ناپذیر، نقش بیشتری ایفا می‌کنند. بنابراین، جای گسترده‌تری برای دآوری‌های شخصی و دامنه فراخ‌تری برای اختلاف وجود دارد. ارزش مطالعه تاریخی به دیدن همه جنبه‌های یک مسئله به منظور فهم آن است. در مطالعه تاریخی، از طریق بررسی دقیق و خالی از پیشداوری شواهد، و انجام دآوری‌های متعادل در پرتو آن شواهد، به فهم نائل می‌آییم (استنفورد، ۱۳۸۶، ص ۴-۱۳).

در ادامه با طرح اجمالی ماهیت پدیده‌ها و تحقیق تاریخی، تعریف روش تحقیق تاریخی و بیان انواع آن، فرایند تحقیق تاریخی با بررسی نحوه استفاده از آن در مورد تصمیم‌گیری راهبردی با رویکرد اسلامی در قالب یک چارچوب منسجم تشریح می‌شود.

ماهیت پدیده‌ها و تحقیق تاریخی

تاریخ، زاده تغییر در حالت‌ها و تبدیل شدن از وضعی به وضع دیگر است. به این اعتبار، همه چیز در عالم تاریخ دارد، مانند زمین که یک سلسله تغییر و تحولات داشته، که در

1. context
2. control-oriented
3. nomothetic
4. idiographic

تاریخ طبیعی زمین به آن پرداخته می‌شود (مطهری، ۱۳۷۰، ص ۱۱). اما پدیده‌های تاریخی از نظر ماهیت، دارای ویژگی‌هایی هستند که برخی از آنها چنین است:

۱. حوادث تاریخی، زنده نیستند، بلکه مربوط به گذشته دور یا نزدیک‌اند. از این رو درک و فهم مستقیم آنها ممکن نیست. پس همواره با واسطه مطالعه و یا ارزیابی می‌شوند؛
 ۲. گذشته تاریخی هرگز عیناً تکرارشدنی نیست، از این رو محقق تاریخی خواه‌ناخواه با معیارهای جامعه زمان خود با گذشته مواجه می‌شود، پس باید ضریب انحراف خاصی را در ارزیابی خود پذیرفت؛

۳. حوادث تاریخی هرگز تماماً در اسناد و مدارک جای نمی‌گیرد و محقق ناچار است از روش‌های استنتاجی برای تکمیل خلأ استفاده کند که طبیعتاً عنصری تازه بر واقعیت تاریخی می‌افزاید؛

۴. هیچ واقعه تاریخی به‌طور مجزا و در تجرید معنا ندارد و این قاعده کلی پدیده‌های اجتماعی در همه زمان‌ها است. اگر پدیده اجتماعی از متن خود جدا شود، خشک و بی‌معنا و گاه مضحک می‌نماید، پس باید محقق، واقعه تاریخی را که اسناد و مدارک آن موجود است، در زمینه کلی^۱ جامعه ببیند و چون جمع‌آوری مدارک متقن در مورد جامعه‌ای که موجود نیست، غیر ممکن است و محقق ناچار است به بازسازی^۲ جامعه گذشته دست بزند، این امر نیز عامل نهایی در تجرید، تحریف و در هر حال فاصله از واقعیت اصیل اجتماعی است (ساروخانی، ۱۳۷۵، ص ۳۶۱؛ و نیز: ساروخانی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۲۵۶-۲۵۸ و ج ۲، ص ۲۰۸).
 با این همه، این نوع شناخت پدیده تاریخی معمولاً روشنی بیشتری ایجاد می‌کند، چرا که پدیده در زمان وقوع یا ظهور، در حال شدن و استحاله مداوم است و شناخت عوامل اصیل آن به‌خوبی میسر نیست و محقق اگر در درون آن بود، نمی‌توانست دیدی فراگیر و جامع در مورد آن داشته باشد. اما بعد از گذشت چند دهه، بر اثر برخورد اندیشه‌ها، عوامل و انگیزه‌ها روشن‌تر می‌شود و می‌توان کل واقعه را در رابطه با وقایع مشابه در جهان آن روز دید و تحلیل کرد.

اما با توجه به ماهیت پدیده‌های تاریخی، آیا می‌توان تحقیق تاریخی را علمی دانست. دیدگاه‌های متفاوتی در علمی بودن تحقیق تاریخی طرح شده است.

آیین‌وند در این زمینه معتقد است: تاریخ، روشمند و علمی است. میلیون‌ها حقایق تاریخی را می‌توان نگاشت که هم غیر متخصص و هم متخصص تاریخ را یکسان قانع

1. global context
 2. reconstitution

کند. تفاوتی نمی‌کند اگر بگوییم، اگر هیدروژن و اکسیژن، با کمیّت خاص، در شرایط خاصی و به نسبت خاصی ترکیب شوند، آب پدید می‌آید و یا بگوییم، در ۱۳ اکتبر ۱۴۹۲ م گروهی از دریانوردان به فرماندهی کریستف کلمب در جزیره‌ای که اکنون واتلج نام دارد، فرود آمدند. حقیقت تاریخی از طریق اسنادی که قابلیت تأیید و تصدیق دارد، آزمایش شده است و متخصص تاریخی در حقیقت وجود آن شکی ندارد، همان‌سان که غیر مورخ در آن شک نخواهد کرد (آیین‌وند، ۱۳۸۲، ص ۱۲۷).

اما در مقابل، عده‌ای معتقدند تاریخ و تحقیق تاریخی، علمی نیست و برای این ادعای خود دلایلی ذکر کرده‌اند، مانند اینکه چون تاریخ در حال تحول است، آن را نمی‌توان تحت ضابطه و کلیت درآورد. تاریخ چون مربوط به گذشته است، تجربه‌پذیر (آزمون‌پذیر) نیست. پاسخ‌های مستدلی در پاسخ به این منتقدان ارائه شده است که به خاطر هدف مقاله که تبیین فرایند و کاربرد تحقیق تاریخی است از آن صرف نظر می‌کنیم (ر.ک: مطهری، ۱۳۷۰، ص ۱۷۳-۱۸۴ و ۱۹۴-۱۹۷، و نیز: بست، ۱۳۸۴، ص ۱۷۶ و ۱۷۷؛ ساعی، ۱۳۸۷، ص ۱۷۱ و ۱۷۲؛ دری، ترجمه صادقی، ۱۳۷۸، ص ۱۹۵-۲۳۲).

تعریف روش تحقیق تاریخی

تعریف‌های متعددی برای تحقیق تاریخی ارائه شده است که به چند دیدگاه اکتفا می‌شود: پژوهش تاریخی «بازسازی سیستماتیک و عینی گذشته است که از طریق گردآوری، ارزیابی، تعیین صحت و سقم و ترکیب حوادث به منظور اثبات وقایع و تحصیل نتیجه‌ای قابل دفاع صورت می‌گیرد و غالباً بر فرضیه‌ای معین مبتنی است» (ایزاک و ویلیام، ۱۳۷۴، ص ۵۴). پژوهش تاریخی شامل مطالعه، درک و شرح رویدادهای مربوط به گذشته است. هدف از مطالعه تاریخی، رسیدن به نتایجی برآمده از علل و دلایل خاص و همچنین تأثیر روند رویدادهای گذشته است که می‌تواند به روشن کردن رویدادهای کنونی و پیش‌بینی وقایع آینده کمک نماید (خاکی، ۱۳۸۴، ص ۲۰۹).

دائرةالمعارف روش‌های تحقیق کیفی، روش تحقیق تاریخی را به این صورت تعریف می‌کند: «تحقیق تاریخی اغلب با تاریخ‌پژوهی به عنوان روش تحقیق اصلی مرتبط است. تاریخ‌پژوهی از گردآوری داده‌ها برای تجزیه و تحلیل و ایجاد نتایج تئوریک و کلی درباره رویدادها و دوره‌های تاریخی فراتر می‌رود. تاریخ‌پژوهی شامل آزمون نقادانه منابع، تفسیر داده‌ها، و تجزیه و تحلیلی که بر نقل‌قول‌ها، تفسیرها و استفاده از مدارک معتبر و قابل اعتماد که نتایج مطالعه را حمایت می‌کند، می‌شود» (لانندی، ۲۰۰۸).

انواع روش تحقیق تاریخی

دسته‌بندی‌های متفاوتی برای تحقیقات تاریخی ارائه شده است: دلاور، انواع پژوهش‌های تاریخی را براساس روش، موضوع و تکنیک مورد استفاده طبقه‌بندی می‌کند (دلاور، ۱۳۸۰، ص ۱۷۶ و ۱۷۷).

نمونه دیگر، تقسیم روش تحقیق تاریخی به دو نوع نقلی و تحلیلی از سوی حسینی است (حسینی، ۱۳۷۹، ص ۵ و ۶). برای اختصار، فقط به صورت گذرا دیدگاه استاد شهید مطهری در کتاب جامعه و تاریخ را مطرح کرده و مبنا قرار می‌دهیم. ایشان انواع تحقیق تاریخی را مبتنی بر تعاریف مختلف از تاریخ به سه دسته تقسیم می‌کنند که با یکدیگر رابطه نزدیک دارند:

۱. تاریخ نقلی: علم به وقایع و حوادث و اوضاع و احوال انسان‌ها در گذشته است. هر واقعه و حادثه‌ای، تا به زمان حال تعلق دارد، «حادثه روز» است، اما همین که زمانش سپری شد و به گذشته تعلق یافت، جزء تاریخ می‌شود. پس علم تاریخ در این معنی، یعنی علم به وقایع و حوادث سپری‌شده و احوال گذشتگان. زندگینامه‌ها، فتح‌نامه‌ها، سیره‌ها از این مقوله است. تاریخ نقلی، خود به دو صورت توصیفی و تحلیلی قابل تقسیم است.

تحقیق تاریخی نقلی: اولاً جزئی است، یعنی علم به یک سلسله امور موردی است، نه علم به کلیات و یک سلسله قواعد و ضوابط و روابط؛ ثانیاً، یک تحقیق نقلی است، نه عقلی؛ ثالثاً علم به بودن‌هاست، نه علم به شدن‌ها؛ رابعاً به گذشته تعلق دارد، نه به حاضر.

۲. تاریخ علمی: علم به قواعد و سنن حاکم بر زندگی‌های گذشته که از بررسی و تحلیل حوادث و وقایع گذشته به دست می‌آید. حوادث و وقایع گذشته که محتوا و مسائل تاریخ نقلی را تشکیل می‌دهد، به منزله مبادی و مقدمات آن هستند. محقق در پی کشف طبیعت حوادث تاریخی و روابط علی و معلولی آنها است تا به یک سلسله قواعد و ضوابط عمومی و قابل تعمیم به همه موارد مشابه حال و گذشته دست یابد. هرچند موضوع و مورد بررسی تاریخ علمی، حوادث و وقایعی است که به گذشته تعلق دارد، اما مسائل و قواعدی که استنباط می‌کند، اختصاص به گذشته ندارد و قابل تعمیم به حال و آینده است. این جهت، تحقیق تاریخی را بسیار سودمند و به صورت یکی از منابع معرفت انسانی درمی‌آورد.

تحقیق تاریخی علمی مانند تحقیق تاریخی نقلی به گذشته تعلق دارد، نه به حال، و علم به «بودن‌ها» است نه علم به «شدن‌ها»، اما برخلاف تحقیق تاریخی نقلی، کلی است نه جزئی، و عقلی است نه نقلی محض. از سوی دیگر، تحقیق تاریخی علمی، متکی به تاریخ نقلی است. پس اول باید اعتبار و قابل اعتماد بودن تاریخ نقلی تعیین شود، در غیر این صورت، هر گونه تحقیق علمی درباره قوانین حاکم بر جامعه‌ها در گذشته، بی‌مورد است.

۳. فلسفه تاریخ: یعنی علم به تحولات و تطورات جامعه‌ها از مرحله‌ای به مرحله دیگر و قوانین حاکم بر این تطورات و تحولات. به سخن دیگر، علم به شدن جامعه‌ها نه بودن آنها. جامعه مانند هر موجود زنده، دو نوع قانون دارد: یک نوع قوانینی که در محدوده نوعیت هر نوع بر آن حکمفرما است و نوع دیگر، قوانینی که به تحول و تطور انواع و تبدلشان به یکدیگر مربوط می‌شود. نوع اول، قوانین «بودن» و نوع دوم، قوانین «شدن» نامیده می‌شود.

فلسفه تاریخ نیز کلی است نه جزئی، عقلی است نه نقلی، اما برخلاف دو نوع قبل، علم به شدن جامعه‌ها است، نه علم به بودن آنها. همچنین مقوم تاریخی بودن مسائل فلسفه تاریخ، این نیست که به زمان گذشته تعلق دارند، بلکه علم به یک جریان است که از گذشته آغاز شده و ادامه دارد و تا آینده کشیده می‌شود. زمان برای این‌گونه مسائل صرفاً ظرف نیست، بلکه یک بُعد از ابعاد این مسائل را تشکیل می‌دهد (مطهری، ۱۳۷۶، ص ۷۰-۸۰).

مباحث فلسفه تاریخ عمدتاً فلسفی است و از این رو مناسب‌تر است از نظر روش‌شناختی جزء تحقیقات عقلی و فلسفی گنجانده شود، بنابراین انواع روش تحقیق تاریخی را می‌توان به دو نوع اصلی: تحقیق تاریخی نقلی و تحقیق تاریخی علمی تقسیم کرد.

مراحل روش تحقیق تاریخی

نویسندگانی که فرایندهایی برای تحقیق تاریخی ارائه کرده‌اند، با توجه به موضوع و نوع تحقیق تاریخی، تفاوت‌ها و شباهت‌هایی با هم دارند. در ادامه الگویی از کاربرد روش تحقیق تاریخی در مدیریت با بررسی تصمیم‌گیری راهبردی با رویکرد اسلامی ارائه می‌شود.

۱. تعریف مسئله

رابرت ین^۱ تحقیق تاریخی را با سه ویژگی از دیگر روش‌های تحقیق متمایز می‌کند: به دنبال پاسخ به سؤال چگونه و چرا است؛ مربوط به رویداد گذشته است؛ و محقق بر رویداد کنترلی ندارد (ین، ۱۳۸۱، ص ۷). خیراندیش و همکاران، سؤالات بنیادین تحقیقات تاریخی را توسعه داده و آنها را کی؟ کجا؟ چه کسی؟ چه چیز؟ چگونه؟ و چرا؟ بیان می‌کنند (خیراندیش و همکاران، ۱۳۷۸، ص ۱۴).

نکته حائز اهمیت اینکه در تعریف مسئله، باید به نوع تحقیق توجه نمود. تحقیق‌های تاریخی نقلی، معمولاً به بررسی یک مورد یا رویداد تاریخی خاص می‌پردازند. بنابراین سؤالات بر ابعاد گوناگون مورد منتخب، متمرکز خواهد بود، مانند بررسی علت تغییر فروشندگی دوره‌گرد به فروشندگی ثابت به عنوان یک مورد از سوی سویت، یا اثر آلیسون درباره بحران موشکی کوبا بین آمریکا و شوروی سابق در سال ۱۹۶۲م اما تحقیق‌های تاریخی علمی چون به دنبال کشف نظام‌ها و سنت‌های حاکم هستند، برای کشف آنها باید موردهای مختلف مورد بررسی قرار گیرند. بنابراین سؤالات، کلی‌تر و ناظر بر کشف قواعد پایدارتر خواهد بود. مثلاً محققى که به دنبال کشف سبک رهبری پیامبر اکرم (ص) است، باید موارد و رویدادهای مختلفی را برای استخراج سیره یا منطق عملی^۲ حضرت بررسی کند.

در تحقیق انجام‌شده، که نوعی تحقیق تاریخی علمی است، محقق به دنبال کشف شیوه تصمیم‌گیری راهبردی با رویکرد اسلامی است. سؤالات مطرح عبارت‌اند از:

۱. تصمیم‌های راهبردی با رویکرد اسلامی چگونه شکل می‌گیرند؟

۲. عناصر متشکله مدل تصمیم‌گیری راهبردی با رویکرد اسلامی کدام‌اند؟

۲. تدوین فرضیه‌ها

محقق پس از تعریف سؤالات و مطالعه کلی، فرضیه‌سازی می‌کند که ممکن است یک پژوهش دارای چند فرضیه اصلی و فرعی باشد. در حیطه تحقیق، شبکه متغیرها معمولاً بسیار وسیع هستند. در تحقیق، یافتن متغیرهای مستقل که منشأ ظهور پدیده‌ها هستند، نقش تعیین‌کننده‌ای دارند. ارتباط منطقی میان متغیر مستقل و وابسته، تحقیق را هرچه

1. Robert K. Yin

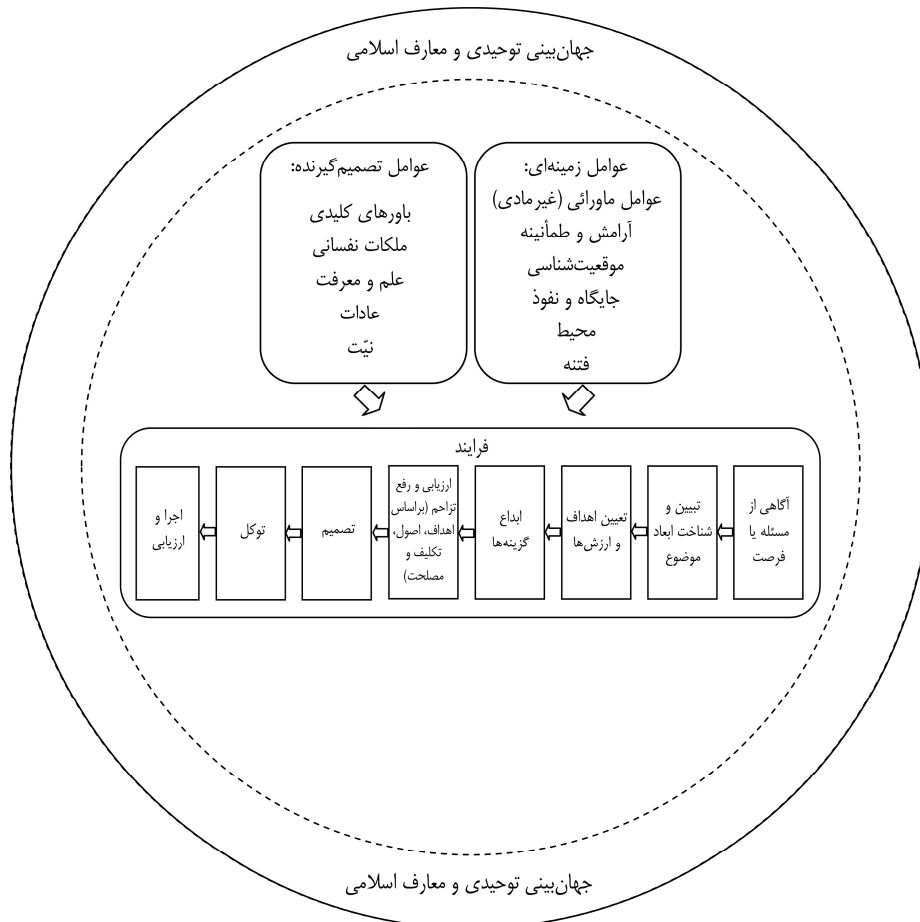
۲. سیره عبارت است از سبک و اسلوب و متد خاصی که افراد صاحب اسلوب و سبک و منطق در سیر خودشان به کار می‌برند. همه مردم سیر دارند، ولی سیره ندارند (مطهری، ۱۳۷۷، ص ۴۸؛ آیین‌وند، ۱۳۷۷، ص ۲۴۹).

بیشتر به علمی بودن نزدیک می‌کند. طرح پرسش‌های متفاوت، هم بیانگر تسلط محقق به موضوع است و هم نشان از توجه وی به احتمالات مختلف برای موضوع تحقیق دارد. وضعیت پیچیده اما منطقی در کنار هم قرار گرفتن متغیرها، به انتظارات و نیازسنجی تحقیق بستگی دارد. نکته قابل تذکر اینکه تحقیقات اکتشافی و تحقیقاتی که صرفاً توصیف وقایع هستند، معمولاً فاقد فرضیه می‌باشند. تحقیقات تبیینی که هدف محقق اثبات امری خاص از پیش تعیین شده است، نیازمند فرضیه است (فرخزاد، ۱۳۸۴، ص ۲۳۶ و ۲۳۷).

در این تحقیق، برای تدوین فرضیه باید ابعاد و مؤلفه‌های تصمیم‌گیری راهبردی با رویکرد اسلامی ارائه شود. به سخن دیگر، باید الگوی اولیه پیشنهادی تحقیق تدوین شود. برای این منظور، مبانی نظری و مفاهیم موجود در الگوهای تصمیم‌گیری، تصمیم‌گیری راهبردی و الگوهای تصمیم‌گیری راهبردی با رویکرد اسلامی مطالعه شد و با الهام از الگوی تحول راهبردی پتیگرو و الگوی سه شاخه ذهن، ابعاد چهارگانه تصمیم‌گیری راهبردی با رویکرد اسلامی استخراج شد که عبارت‌اند از: اول، فرایند؛ دوم، عوامل مربوط به تصمیم‌گیرنده؛ سوم، عوامل زمینه‌ای و نهایتاً، عوامل محتوایی که چون الگوی پژوهش با رویکرد اسلامی و شامل جهان‌بینی توحیدی و معارف اسلامی است، لذا این عوامل بر سه بُعد اول تأثیرگذارند.

پس از به دست آمدن ابعاد الگوی پیشنهادی، برای تدوین مؤلفه‌های هر بُعد، مطالعه‌ای فراگیر در کتاب‌ها و مقالات در مورد مدیریت اسلامی (حدود صد کتاب و صد مقاله)، بررسی منابع دست اول مانند قرآن، نهج‌البلاغه، غررالحکم و... و بررسی آثار اندیشمندان بزرگ اسلامی مانند امام خمینی، علامه طباطبایی، شهید مطهری، آیت‌الله جوادی آملی، علامه جعفری و... در حوزه‌های تفسیر، فلسفه و کلام، فقه و حقوق، حدیث، اخلاق و تاریخ اسلام در کنار ادبیات مدیریت راهبردی انجام شد. در کنار بررسی کتابخانه‌ای، حدود ده مصاحبه نیز با صاحب‌نظران با تخصص‌های فلسفه و کلام، قرآن و حدیث، تاریخ اسلام، علوم سیاسی، معارف اسلامی و مدیریت صورت گرفت. الگوی حاصل از مطالعات را می‌توان در قالب ذیل نشان داد:

بعضی مؤلفه‌ها، عناصر و مصادیق ریزتری نیز دارد که چون هدف مقاله تبیین روش تحقیق تاریخی است، از آن صرف‌نظر می‌کنیم، مانند مصادیق ملکات نفسانی: تقوا، مسئولیت‌پذیری، شجاعت، عزت نفس، یا اجزای عوامل غیر مادی: تأثیر ماورائی عوامل مادی و تأثیر عوامل غیر مادی (نمودار).

نمودار ۱: الگوی پیشنهادی تصمیم‌گیری راهبردی با رویکرد اسلامی به عنوان فرضیه

۳. تعیین ویژگی‌های شخصیت‌های مورد مطالعه

برای آزمون الگوی پیشنهادی، با توجه به روش تحقیق انتخاب‌شده، به انتخاب نمونه‌هایی از تصمیمات شخصیت‌های الگوی اسلامی که به تعبیر قرآن می‌توانند اسوه حسنه باشند، می‌پردازیم تا ضمن مطالعه آن موارد بتوانیم به تأیید الگوی پیشنهادی نزدیک شویم. اما شخصیت‌های الگو را چگونه انتخاب کنیم؟ علامه جعفری در ترجمه و تفسیر نهج البلاغه معتقد است با نظر به مجموع شخصیت‌های سازنده تاریخ، با سه نوع شخصیت روبه‌رو می‌شویم:

۱. شخصیت‌های الهی (که در اصطلاح، پیامبران و ائمه معصومین (ع) نامیده می‌شوند)؛
۲. شخصیت‌های بزرگ بشری محض (که در اصطلاح، نوابغ نامیده می‌شوند)؛
۳. شخصیت‌های بشری - الهی (که حکما نامگذاری می‌شوند) (جعفری، ۱۳۷۵، ص ۲۳).

علامه جعفری بر سازنده بودن شخصیت نوابغ در مقابل ویرانگر بودن، توجه خاص دارند. شهید مطهری نیز برای تفکیک میان شخصیت‌های انسانی با جهت‌گیری مثبت و منفی از تعبیر انسان‌های بزرگ و انسان‌های بزرگوار استفاده می‌کند. الگوهای تصمیم‌گیری راهبردی رایج به صورت عمده، به دنبال الگوسازی تصمیمات نوابغ و شخصیت‌های بشری هستند. ما در این پژوهش چون دیدگاه اسلامی را دنبال می‌کنیم دو دسته اول و سوم تقسیم‌بندی فوق را مورد نظر قرار خواهیم داد، یعنی شخصیت‌های الهی و شخصیت‌های بشری - الهی؛ از بین شخصیت‌های برجسته اسلامی که می‌توان ادعا کرد روح دین در آنها تجلی کرده است و به تعبیر دیگر نماد انسان‌های پرورش یافته اسلام هستند.

موضوع دیگر اینکه، الهی بودن شخصیت‌ها را نیز می‌توان دارای مراتبی دانست. خداوند درباره پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ * إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ» (نجم، ۳ و ۴). البته از این سخن بر نمی‌آید که در همه لحظات زندگی پیامبر (ص) وحی ویژه و مستقیم الهی بر او نازل می‌شده است؛ اما حتماً به این معنا است که همه گفتارها و رفتارهای حضرت در طول زندگی خود، حجت و سند قاطع الهی است و می‌تواند سرمشق و الگوی بشریت قرار گیرد. بی‌تردید منشأ این حجیت، در هم‌نوایی با مبدأ غیبی و آمیختگی با وحی الهی است.

از سوی دیگر، آشکار است که فهم و تحلیل رویکرد «وحی الهی» از توان و قدرت نوع بشر خارج است؛ چون انسان محدود به حدود دنیوی، در بستر رشد و تغییر علم و ادراک، به بازسازی و رونق‌گزاره‌های علمی خود دست می‌یازد و این میزان از بهره‌مندی علمی، با تفوق بر موضوعی که در افق سنخیت با ذات ابدیت هم‌عنان می‌شود، تناسبی ندارد.

در این پژوهش برای اینکه بتوان الگوی پیشنهادی را مورد بررسی قرار داد، براساس مراتب الهی بودن شخصیت‌ها می‌توانیم آنان را به سه دسته تقسیم کنیم: شخصیت پیامبر اکرم (ص) که برترین مقام الهی را حائز هستند؛ شخصیت ائمه معصومین (ع) که بعد از پیامبر اکرم (ص) بالاترین رتبه را دارند. و در نهایت حکما که علاوه بر بُعد بشری، دارای شخصیت الهی نیز می‌باشند.

۴. تعیین ویژگی‌های تصمیمات راهبردی (نمونه‌های تئوریک) برای تحلیل در پژوهش علاوه بر بُعد الهی و اسلامی تصمیم‌گیرندگان، باید چه تصمیماتی از این شخصیت‌ها را برای تحلیل انتخاب کرد؟ براساس مباحث مطرح شده در ادبیات تصمیم‌گیری راهبردی، موارد ذیل را می‌توان به عنوان شاخص‌های انتخاب تصمیمات، مبنا قرار داد:

۴-۱. در جایگاه حاکمیت و تصمیم‌گیر بودن در رویداد (حاکم / غیر حاکم)

از آنجا که سطح تجزیه و تحلیل این پژوهش در سطح سازمانی است، یکی از شاخص‌های اصلی اثرگذار بر تصمیم‌گیری قدرت و جایگاه سازمانی است که تصمیم‌گیرنده دارد. بنابراین، باید تصمیماتی را مورد بررسی قرار دهیم که در زمان حاکمیت الگوهای اسلامی گرفته شده است. بر این اساس باید تصمیماتی از پیامبر اکرم (ص) را مد نظر قرار داد که در دوران ده‌ساله حاکمیت اسلامی در شهر مدینه اتخاذ شده است. همچنین در مورد ائمه معصومین (ع)، دوران حاکمیت ائمه فقط مربوط به دوران خلافت حضرت علی (ع) و دوره کوتاهی از حکومت حضرت امام حسن (ع) است که در این تحقیق دوران حکومت حضرت علی (ع) مد نظر قرار گرفته است. اما در مورد دورانی که حکما در مسند حُکم بوده‌اند، بارزترین آنها امام خمینی (ره) است که در عصر حاضر توانست حکومت اسلامی را برپا کند. بنابراین، در این پژوهش مبنای انتخاب، تصمیماتی از دوران حکومت اسلامی پیامبر اکرم (ص) در مدینه، خلافت امیرالمؤمنین (ع) و زعامت امام خمینی (ره) خواهد بود.

۴-۲. موضوع تصمیم در رویداد (استنباط حکم الهی / اجرای حکم الهی)

شاخص دیگر تأثیرگذار بر انتخاب تصمیم‌ها، موضوع تصمیم‌ها از نظر استنباط حکم الهی یا اجرای حکم الهی است. در تاریخ اسلام وقتی اصحاب از پیامبر (ص) درباره الهی بودن تصمیم یا نظر شخصی ایشان سؤال می‌کنند، ناظر بر همین مطلب است، مانند مذاکره پیامبر (ص) با گروهی از مشرکان در جنگ احزاب. بنابراین باید مصادیقی از تصمیم‌گیری را برای تحلیل انتخاب کرد که در زمینه چگونگی اجرای احکام الهی است، نه استنباط حکم الهی؛ زیرا چنان که مفسران مانند علامه طباطبایی بیان کرده‌اند، استنباط حکم الهی جای تصمیم نیست، بلکه جای تدبّر و فهم صحیح است و انتخاب بشری نباید در آن دخیل شود، اما در نحوه اجرای آن ابتکار و تصمیم بشری دخیل خواهد بود.

۳-۴. بشری بودن یا الهی بودن تصمیم‌گیری در رویداد

تصمیماتی که شخصیت‌های الهی مانند پیامبر اکرم (ص) اتخاذ می‌کنند را می‌توان در دو دسته کلی تقسیم کرد: یک دسته تصمیم‌هایی که متناسب با شأن نبوی و ولایی و اتصال به وحی ایشان است؛ و دسته دیگر، تصمیم‌هایی که متناسب با شأن مدیریت و اداره جامعه اسلامی است. ابن مسکویه رازی کتابی با عنوان تجارب الامم نگاشته است که در آن می‌کوشد وقایعی از تاریخ را بیاورد که برای بشر قابل عبرت‌گیری باشد، نه همه وقایع را (ابن مسکویه رازی، ۱۳۶۹، مقدمه). بر این اساس، تصمیماتی انتخاب می‌شود که در آن بعد بشری و اداره جامعه اسلامی نمود بیشتری دارد، مثلاً جریان غدیرخیم یا صلح حدیبیه؛ چون براساس یک وحی و الهام الهی به رسول مکرم اسلام (ص) شکل گرفته است، از این رو در دامنه تصمیم‌ها مورد تحلیل ما قرار نمی‌گیرد، اما تصمیم‌هایی مانند جنگ بدر می‌تواند نسبت به صلح حدیبیه تحلیل آسان‌تری داشته باشد.

۴-۴. شاخص‌های راهبردی بودن تصمیمات در رویدادها

شاخص مهم دیگر در انتخاب نمونه‌های تصمیم‌گیری، راهبردی بودن آنها است که مهم‌ترین آنها مواردی هستند که:

۱. ارتباط با مسائل محوری حیات و بقای کل سازمان دارد؛
۲. در حوزه مسائل جدید و غیر معمول و فاقد ساختار است؛
۳. به تصمیم‌های مدیریت عالی سازمان نیازمند است؛
۴. مستلزم صرف مقادیر زیادی از منابع است؛
۵. تصمیم هماهنگ‌کننده و مؤثر بر تصمیمات سطوح پایین‌تر و دارای پیامدهای چندوظیفه‌ای (چندبخشی) است؛
۶. با قلمرو و حیطه فعالیت‌های سازمان مرتبط است؛
۷. آینده‌نگر و مبتنی بر برآوردها و پیش‌بینی‌هاست؛
۸. مبتنی بر روندهای وسیع محیطی، پویایی رقابتی، توانمندی‌ها و ضعف‌های سیستم است؛
۹. دارای تأثیرات بلندمدت و عمده است؛
۱۰. بازتاب نگرش‌ها و باورهای اشخاص و ذی‌نفعان صاحب نفوذ در امور سازمان است؛
۱۱. تصمیمات راهبردی دارای ابعاد مبهمی است (حاضر، ۱۳۷۴؛ رحمان‌سرشت، ۱۳۸۴؛ شوانک، ۱۳۷۷؛ فقهی‌فرهمند، ۱۳۸۴؛ استل و گریسی، ۱۹۹۲).

۵-۴. عامل محرک تصمیم

مینزبرگ، رازینگنی و تیورت^۱ با بررسی ۲۵ تصمیم، دو عامل: فرصت، مسئله/ بحران را به عنوان عوامل محرک که بر روی یک طیف قرار می‌گیرند در نظر می‌گیرند (مینزبرگ و همکاران، ۱۹۷۶، ص ۲۴۶-۲۷۵). در این پژوهش یکی از شاخص‌های مهم طبقه‌بندی تصمیم‌ها، محرک آنها در نظر گرفته شد و بر این اساس، از هر دسته از شخصیت‌های انتخاب‌شده، یک تصمیم که محرک آن فرصت است و یک تصمیم که محرک آن بحران یا مسئله است، انتخاب می‌شود.

۶-۴. داشتن منابع کافی برای بررسی

آخرین شاخص، داشتن منابع کافی در دسترس برای بررسی و تحلیل است. این شاخص از آن جهت در نظر گرفته شد که تحلیل جامع‌تری را بتوان نسبت به تصمیم راهبردی اتخاذ شده ارائه کرد. البته این شاخص در مراتب بعد از شاخص‌های دیگر قرار می‌گیرد و در مواردی که تصمیمات یکسانی برای تحلیل وجود داشتند، اعمال می‌شود.

از این شش دسته شاخص بیان‌شده برای انتخاب تصمیم‌های راهبردی نمونه، چهار دسته اول شاخص‌ها، مشخص می‌کنند که کدام تصمیم ویژگی‌های لازم برای قرار گرفتن در مجموعه تصمیم‌های مورد تحلیل را دارند. شاخص پنجم، نوع‌شناسی تصمیم‌های راهبردی را از نظر محرک تصمیم مشخص می‌کند و در نهایت، شاخص ششم، یک شاخص تکمیلی است که در موارد یکسان بودن تصمیم‌ها از نظر شاخص‌های دیگر، به عنوان یک شاخص ترجیحی عمل می‌کند.

۵. انتخاب شخصیت‌ها و تصمیم‌های راهبردی آنها برای تحلیل

در این تحقیق برای نمونه‌گیری تئوریک براساس ویژگی‌های شخصیت‌های مورد مطالعه و ویژگی تصمیم‌ها اقدام می‌شود. برای این کار براساس مطالب پیشین و مطالعه و بررسی کتابخانه‌ای و مشورت با استادان با تخصص‌های مختلف در حوزه علوم اسلامی و انسانی سه شخصیت پیامبر اکرم (ص)، حضرت امیرالمؤمنین علی (ع) و امام خمینی (ره) به عنوان شخصیت‌های الگو انتخاب شدند.

در گام بعد برای انتخاب تصمیم‌های راهبردی این الگوها با مشورت استادان تاریخ و براساس منابع معتبر موجود در مورد تاریخ و سیره این شخصیت‌ها، فهرست اولیه‌ای از

1. Henry Mintzberg, Duru Raisinghani, André Théorêt

رویدادها و تصمیم‌های راهبردی این بزرگواران استخراج شد. سپس براساس لیست اولیه تصمیمات راهبردی و مبتنی بر شاخص‌های شش‌گانه تصمیم‌ها، از اساتید تاریخ مصاحبه شد، البته فهرست تهیه‌شده به عنوان پیشنهاد بود و الزامی برای انتخاب از میان آنها نبود که در نهایت، دو تصمیم از هر شخصیت و در مجموع، شش تصمیم به عنوان نمونه‌های منتخب تصمیم‌های راهبردی به صورت جدول ذیل انتخاب شد.

جدول ۱: تصمیم‌های راهبردی انتخاب‌شده برای تحلیل تاریخی

فرصت	بحران / مسئله	شخصیت / نوع تصمیم
فتح مکه	جنگ احزاب	پیامبر اعظم(ص)
انتقال دارالخلافه (پایتخت) از مدینه به کوفه	جنگ صفین	حضرت علی(ع)
رفراندوم تعیین نوع نظام حکومتی (جمهوری اسلامی)	پذیرش قطعنامه ۵۹۸	امام خمینی(ره)

۶. گردآوری و ارزیابی (نقد) منابع تحقیق

لوسین فبور^۱ (۱۸۷۸-۱۹۵۶) مورخ برجسته فرانسوی، ابزار تدوین تاریخ را عبارت از هر چیزی می‌داند که بتواند نبوغ، استعداد و خلاقیت مورخ و محقق را به کار گیرد، همانند کلمات، علامات، قطعات سفال، شکل‌های تحقیقات زمین‌شناسان، آزمایش‌های شیمی‌دانان بر روی اشیای قدیمی همچون شمشیر، حتی بندوبست ازابه‌ها و... (فبور؛ به نقل از: هروی، ۱۳۸۶، ص ۱۱۵).

منابع را با توجه به ملاحظات مختلف می‌توان به دسته‌های گوناگون تقسیم‌بندی کرد. از جهتی، منابع هر موضوعی را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: منابعی که حاوی اطلاعات کلی در مورد دوره یا در زمینه قلمرو وسیع‌تری هستند؛ و منابعی که محقق را به موضوع مشخص شده در کلمات عنوان تحقیق هدایت می‌کنند.

از منظر دیگر، منابع را به دو دسته بزرگ: منابع نوشتاری (مکتوب) مانند داده‌های سازمان‌ها، اسناد عمومی و حقوقی (منتشرشده یا نشده)، نامه‌ها، قراردادهای و خاطرات و تاریخ‌های تجاری، اقتصادی، اجتماعی و شهری، کتیبه‌ها، نسخه‌های خطی (چاپ‌شده و نشده)؛ و منابع غیر نوشتاری (غیر مکتوب) مانند نمادها، مصنوعات و آثار باستانی تقسیم کرد. امروزه بازسازی گذشته براساس حافظه شاهدان زنده، کم و بیش جای خود را به نام تاریخ شفاهی^۲ در تحقیقات تاریخی باز کرده است (میرجعفری و نورایی، ۱۳۸۸، ص ۳۲ و ۳۳).

1. Lucien Febure

2. oral history

منابع مکتوب، خود از نظر اهمیت و بهره‌گیری به دو دسته اساسی قابل تقسیم هستند: الف) منابع اصلی یا «اولیه»^۱: منابعی که در زمان وقوع حادثه یا نزدیک به آن شکل گرفته‌اند، یعنی مؤلف خود شاهد یا جزء کارگزاران واقعه بوده است و یا اینکه تقریباً بدون واسطه یا حداکثر با یکی دو واسطه، اخباری شنیده، ثبت و ضبط کرده است.

ب) منابع ثانویه^۲: منابعی هستند که اخبار را از منابع اصلی نقل کرده و آن را تفسیر کرده‌اند. این منابع ممکن است از مجاری ثبت‌نشده، مانند روایت‌های شفاهی حاوی اخباری متفاوت درباره واقعه‌ای مشابه باشند و به این وسیله پیوسته زمینه قرائت متفاوت از آن رخداد را فراهم آورند.

در کنار این دو نوع، نوع دیگری از نوشته‌ها وجود دارد که در قالب مقاله، کتاب و دائرةالمعارف است. این شکل از نوشته‌های تاریخی، معجونی از ضرورت‌ها و نیازهای زمان نویسنده به همراه مجموعه‌ای از مستندات از منابع اولیه و ثانویه است. این نوع آثار، مطالعات و تحقیقات نامیده می‌شوند. این تألیفات در گسترش و تفسیر علوم انسانی سهم بسزایی دارند و پژوهشگران هنگام تحقیق ناگزیر از استفاده از این آثارند (میرجعفری و نورایی، ۱۳۸۸، ص ۳۴ و ۴۵).

نکته مهم در بهره‌گیری از منابع، استفاده از منابع متعدد است. استفاده از شواهد چندگانه به دو دلیل اهمیت دارد: اولاً، این مسئله باعث بیان دامنه گسترده‌تری از موضوعات تاریخی، نگرشی و مشاهدتی می‌شود. ثانیاً با فراهم کردن سنجه‌های مختلف یک پدیده، امکان آزمون چندجانبه و ایجاد خطوط مشابه تحقیق از طریق مثلث‌سازی و در نتیجه افزایش اعتبار سازه تحقیق فراهم می‌شود (میسون و همکاران، ۱۹۹۷، ص ۳۱۴).

برای تحلیل رویدادهای دوران حیات پیامبر اعظم (ص) و امیرالمؤمنین (ع)، با بررسی‌های انجام‌شده و مشورت با استادان تاریخ اسلام، به‌طور عمده از منابع اولیه بهره گرفته شد. از منابع ثانویه و مطالعات و تحقیقات نیز برای تکمیل و جامعیت تحلیل استفاده شد. در ادامه برای اختصار فقط به چند منبع مهم به کار گرفته‌شده در روایت و تحلیل تاریخی به ترتیب برای پیامبر اکرم (ص)، حضرت علی (ع) و سپس حضرت امام (ره) اشاره می‌شود:

1. primary sources
2. scndary sources

الف) منابع تاریخی دوره پیامبر اعظم (ص)

۱. المغازی، محمد بن عمر واقدی (۱۳۰-۲۰۷ق)؛
۲. السیرة النبویه معروف به سیره ابن هشام (ترجمه محمد زندگانی)، ابو محمد عبدالملک بن هشام معافری حمیری نحوی (م ۲۱۳ یا ۲۱۸ق)؛
۳. الطبقات الکبری، محمد بن سعد (۱۶۸-۲۳۰ق)؛
۴. تاریخ یعقوبی؛ احمد بن ابی یعقوب اسحاق بن جعفر بن وهب بن واضح (م ۲۸۴ق)؛
۵. تاریخ الامم والملوک مشهور به تاریخ طبری، محمد بن جریر طبری (۲۲۴-۲۲۵/۳۱۰ق)؛
۶. موسوعة التاريخ الاسلامی، محمد هادی الیوسفی الغروی؛
۷. الصحيح من سیرة النبی الاعظم (ص) (۳۵جلدی)، ج ۱۰ و ۱۱، علامه سید جعفر مرتضی عاملی؛
۸. تاریخ سیاسی اسلام، ج ۱: سیره رسول خدا (ص)، رسول جعفریان؛
۹. تاریخ پیامبر اسلام، محمد ابراهیم آیتی، تجدید نظر و اضافات: ابوالقاسم گرجی؛
۱۰. الاطللس التاريخی لسیرة الرسول (ص)، سامی بن عبدالله بن احمد الملغوث و...

ب) منابع تاریخی دوران امیرالمؤمنین علی (ع)

۱. وقعة صفین (بیکار صفین)، ابوالفضل نصر بن مزاحم منقری (م ۲۱۲ق)؛
۲. فتوح البلدان، ابوالحسن (ابوبکر یا ابوجعفر) احمد بن یحیی معروف به بلاذری (قرن سوم)؛
۳. امامت و سیاست، منتسب به ابو محمد عبدالله بن مسلم معروف به ابن قتیبه دینوری (۲۱۳-۲۷۶ق)؛
۴. الغارات، ابواسحق ابراهیم بن محمد تقفی (۲۰۰-۲۸۳ق)؛
۵. الفتوح، احمد ابن اعثم کوفی (م ۳۱۴ق)؛
۶. شرح نهج البلاغه، ابو حامد ابن ابی الحدید؛
۷. ناسخ التواریخ: زندگانی امام علی (ع)، محمد تقی سپهر؛
۸. امام علی بن ابی طالب (ع)، عبدالفتاح عبدالمقصود، ترجمه محمود طالقانی؛
۹. امام علی (ع) صدای عدالت انسانی، ج ۵: علی و حوادث عصر خود، جورج جرداق؛
۱۰. سیره اداری امام علی (ع)، مریم معینی نیا و...

ج) منابع مورد استفاده برای تحلیل تصمیمات حضرت امام خمینی(ره)

منابع مورد استفاده در تصمیمات حضرت امام خمینی(ره) عمدتاً منابع اولیه و بیشتر تاریخ شفاهی است. در منابع اولیه از آثار امام خمینی بیشتر صحیفه امام، و برخی کتاب‌های تألیفی ایشان مانند ولایت فقیه (حکومت اسلامی) و کشف الاسرار استفاده شده است. منابع تاریخ شفاهی مانند خاطرات و مصاحبه‌های مسئولان دفتر حضرت امام یا مسئولان کشوری که در زمینه تصمیمات مورد بررسی با حضرت امام ارتباط داشته‌اند نیز جزء منابع اولیه مورد استفاده هستند. برای تکمیل کار عمدتاً از منابع منتشرشده از سوی مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره) و نیز مرکز اسناد انقلاب اسلامی و در برخی موارد از پایگاه‌های اطلاعاتی مانند سایت جامع دفاع مقدس (ساجد) خبرگزاری‌ها و سایت شخصیت‌ها و نیز کتاب‌ها و تحقیقات انجام‌شده در زمینه موضوع تحقیق بهره گرفته شد.

ارزیابی و نقد منابع

داده‌های صحیح و قابل استفاده در تحقیق تاریخی، شواهد تاریخی نامیده می‌شوند که مجموعه‌ای از اطلاعات و حقایق مستند است که به عنوان اطلاعات صحیح و به عنوان پایه‌های مناسب برای آزمون و تعبیر و تفسیر فرضیه‌ها پذیرفته می‌شوند. بعضی منابع گردآوری شده غلط، برخی متعارض، بسیاری بی‌ارتباط و بیشتر شواهد ناتمام خواهند بود. برای تعیین سازگاری درونی مدارک سؤال‌برانگیز و آزمون‌نشده و میزانی که با مدارک بیرونی و دیگر مدارک همخوانی دارد می‌توان از فرایندهایی مانند به‌کارگیری منطق پایه، تعیین اعتبار منابع، شمارش تعداد دفعاتی که یک مشاهده تکرار شده و ارزیابی همبستگی کلی جمیع مدارک جمع‌آوری شده استفاده کرد. شواهد تاریخی از داده‌های تاریخی و براساس فرایند نقد استخراج می‌شود که این نقد بر دو نوع است: نقد درونی و نقد بیرونی.

نقد بیرونی: این نوع نقد، مستند بودن و اصالت داده‌های منابع را تعیین می‌کند و این سؤال را طرح می‌کند که آیا این سند و مدرک و شیء باقیمانده واقعی و اصیل است؟ در زمینه نقد درونی منابع مورد استفاده برای تاریخ اسلام (پیامبر و امیرالمؤمنین(ع)) باید گفت که چون اساس روایت و تحلیل تاریخی بر منابع اولیه گذاشته شده است و این منابع جزء منابع پذیرفته‌شده و مورد وثوق متخصصان تاریخ است، تحقیق از اعتبار بالایی برخوردار خواهد بود. در مورد منابع دوران حیات امام خمینی(ره) سعی شده است از منابعی استفاده شود که یا بدون واسطه به خود حضرت امام مربوط بوده است، یا از افرادی که ارتباط مستقیم با ایشان داشته‌اند.

در این دوره به دلیل آثار شفاهی و مکتوبات و جراید زیادی که حاکی از رویدادها هستند، زمینه را نسبت به تاریخ اسلام بهتر می‌توان دریافت. اما در عوض به دلیل اینکه هنوز از دوره حیات امام خمینی (ره) فاصله زیادی نگرفته‌ایم، منابع مدوئی که دوران حیات ایشان را مکتوب کرده باشند، بسیار محدودند. ضمن اینکه بسیاری از اسناد و مدارک ممکن است به علت محرمانه بودن هنوز منتشر نشده باشد. مانند نامه محرمانه حضرت امام به مسئولان درباره پذیرش قطعنامه که سال‌ها پس از آن منتشر شد. همچنین وجود افراد و گروه‌های ذی‌نفع در این تصمیم‌ها ممکن است تحریفاتی را به صورت سیستماتیک یا تصادفی ایجاد کند که دقت بررسی بیشتری را می‌طلبد.

نقد درونی: پس از آنکه صحت و سندیت آثار یا اسناد تاریخی مشخص شد، سؤالاتی مانند اینکه آیا یک تصویر حقیقی را ارائه می‌دهند؟ آیا نویسندگان، دارای مهارت، صداقت و عدم سوگیری بوده‌اند و واقعاً با حقایق آشنایی داشته‌اند، و یا اینکه آن‌قدر موافق و یا معارض بوده‌اند که نتوانسته‌اند تصویر حقیقی را ارائه کنند؟ آیا انگیزه‌ای برای تحریف گزارش داشته‌اند؟ آیا تحت تأثیر فشار، ترس و یا غرور بوده‌اند؟ چه مدت پس از رویداد واقعه درباره شهادت خود گزارش تهیه کرده‌اند؟ و آیا توانسته‌اند آنچه را که اتفاق افتاده به درستی به خاطر بیاورند؟ آیا با شاهدان ماهر دیگر توافق داشته‌اند؟ (بست، ۱۳۸۴، ص ۱۸۴-۱۹۱).

در زمینه نقد درونی منابع باید گفت در بررسی منابع اولیه و ثانویه مورد استفاده اختلاف نظرها و تفاوت‌هایی وجود دارد، مانند اسم جانشینان پیامبر (ص) در غزوات یا تعداد افراد شرکت‌کننده در رویدادها یا افراد حاضر از قبایل یا موضع یک حزب و گروه خاص در یک رویداد و مواردی نظیر این، که به لحاظ هدف تحقیق که بررسی سیره است، در کار تأثیرگذار نخواهد بود و سعی شده است که وجه مشترک مورد استفاده قرار گیرد، و در مواردی که اختلاف روایت اهمیت داشته است در متن روایت به آن اشاره شده و مورد تحلیل قرار گرفته است.

نکته دیگر اینکه مینزبرگ و همکاران او معتقدند تکیه بر خاطرات تصمیم‌گیران می‌تواند دو خطا ایجاد کند؛ اول تحریف و دوم خطای حافظه (مینزبرگ، ۱۹۷۶، ص ۲۵۰). در این پژوهش سعی شده است با استفاده از منابع متعدد و از مورخان، محققان و شاهدان معتقد به مذاهب مختلف و گروه‌های مختلف این دو گونه خطا از بین برود یا به کمترین برسد. به‌طور کلی این تحقیق با این فرض منطقی دنبال می‌شود که آنچه به عنوان جمع‌بندی از مجموع منابع مورخان

به دست آمده و روایت شده است واقعاً اتفاق افتاده است، اما همه آنچه که اتفاق افتاده است لزوماً از سوی مورخان و محققان و به طرق اولی از سوی محقق رصد نشده است. مطلب مهم دیگر اینکه شناخت گذشته فقط از طریق مطالعات و تتبعات تاریخی میسر نمی‌شود، بلکه ضرورت توجه به مطالعات علوم وابسته به تاریخ ایجاب می‌کند تا محقق تیزنگر به همراه شناسایی پهنه تاریخی، از مجاری علوم یاری‌گر تاریخ، استعانت جوید. آیین‌وند این علوم را به‌اختصار در موارد ذیل برمی‌شمرد: زبان (زبان‌های قدیم و خاموش به اقتضای حوزه تحقیق علاوه بر زبان‌های رایج)، فقه‌اللغة^۱ (تغییرات در معانی لغات و فهم معانی نسبی یا مغایر یا متضاد)، دانش خط‌شناسی،^۲ دانش اسناد یا علم‌الوثائق،^۳ علائم ملی و دولتی،^۴ سکه‌شناسی،^۵ جغرافیا، علم اقتصاد، ادبیات، هنر (معماری، نقاشی، عکاسی، میناکاری، تذهیب، موسیقی و...)، جمعیت‌شناسی، جامعه‌شناسی، باستان‌شناسی، سنگ‌نبشته‌ها، آنساب، زمین‌شناسی (آیین‌وند، ۱۳۸۲، ص ۱۳۳-۱۳۵، نیز رک: آیین‌وند، ۱۳۷۷؛ شارل ساماران، ۱۳۷۵). نکته حائز اهمیت در علومى که در تحقیق تاریخی یاری‌گر خواهند بود، قلمرو و دوره زمانی‌ای است که تحقیق به بازآفرینی آن می‌پردازد. قلمرو تحقیق نیازهای دانشی مختلفی را تعیین می‌کند، مانند مباحث زبان، مردم‌شناسی، جغرافیا و... . دوره زمانی نیز نقش مؤثری در تعیین علوم یاری‌گر دارد، مثلاً اگر مطالعه‌ای در سیره مدیریتی پیامبر اکرم (ص) یا امیرالمؤمنین (ع) بخواهد انجام شود، محقق باید با علوم مربوط به فهم متن دینی مانند رجال، تفسیر و نیز زبان عربی آشنا شود، در صورتی که اگر کسی درباره تاریخ معاصر، مثلاً تاریخ تحول نظام برنامه‌ریزی در ایران بخواهد تحقیق کند باید از تکنیک‌های تاریخ شاهی بهره ببرد.

۷. روایت و تحلیل تصمیم‌های راهبردی هر رویداد

در ادامه براساس منابع گردآوری‌شده، هر یک از تصمیم‌های راهبردی روایت و تحلیل می‌شود. برای این کار ابتدا ویژگی‌های مربوط به هر تصمیم‌گیرنده که بر تصمیم‌گیری وی مؤثر بوده است، مورد بررسی قرار می‌گیرد. برای هر یک از عوامل تصمیم‌گیرنده مصادیق و حقایق تاریخی در مورد شخصیت‌های الگوارائه می‌شود. سپس تصمیم‌های راهبردی روایت شده و براساس روایت رویدادها، سیر جریان تصمیم‌گیری الگوهای منتخب در رویدادها به صورت نمودار ترسیم شود. در این نمودارها سعی می‌شود سیر تاریخی و منطقی تا حد ممکن حفظ شود. در نهایت عوامل زمینه‌ای تصمیم که در روایت رویداد بررسی شده است، مورد تحلیل قرار می‌گیرد. برای هر رویداد، صدها صفحه منابع مختلف

1. philology
3. diplomatics
5. numismatics

2. paleography
4. heraldry

بررسی شد. حجم روایت رویدادها بسیار گسترده و در حد یک کتاب است. در روایت رویدادها سعی شد تسلسل زمانی وقایع رویدادها رعایت شود.

۸. آزمون الگوی پیشنهادی با الگوی عمومی حاصل از تحلیل رویدادها

ارزش افزوده محقق تاریخی آن است که با تحلیل و تعمیق در پدیده‌ها، «منطق درونی»^۱ آنها را استنباط کند. اکنون باید حقایق تأیید شده و مرتب شده که کنار هم قرار گرفته‌اند، تفسیر شده و معنی آن فهمیده شود. آیین‌وند مأموریت محقق تاریخی را در چهار مورد خلاصه می‌کند: تعیین آنچه رخ داده است؛ تعریف وقایع به شکل مسلسل، تحلیل و تفسیر روابط بین این وقایع؛ و درنهایت، کشف قانونی علمی که با آن بتواند دریابد که این حوادث چگونه و چرا رخ داده‌اند (آیین‌وند، ۱۳۸۲، ص ۱۲۷). کشف قانون و استخراج الگو مانند ایجاد نظریه در تحقیقات کمی، که نیازمند آزمون فرضیه در چند محیط است، نیازمند بررسی موضوع در پدیده‌ها و رویدادهای مختلف است. به سخن دیگر، اگر در تحقیق تاریخی پدیده‌های مختلف که براساس نمونه‌گیری تئوریک انتخاب شده‌اند، تحلیل شوند، در مشترکات می‌توان الگوهایی را به دست آورد.

بیشتر تحقیقات تاریخی شامل مقایسه‌های کیفی رویدادها در طی زمان و میان مکان‌های مختلف است، بدون اینکه استانداردهای شناخته شده یا نظری که در استنتاج‌های آماری مورد استفاده قرار می‌گیرد، وجود داشته باشد. برخلاف آزمون فرضیه صفر (ختی) که در مورد یک نمونه و جامعه آماری به کار می‌رود، در تحقیق تاریخی، فرایند دقیقی برای تخمین میزان خطا در دسترس نیست. مقایسه به عنوان یک روش، با تفکیک شباهت‌ها و تفاوت‌ها و ارزیابی عوامل مؤثر بر تغییر، مشخص می‌شود. به دلیل نبود استانداردهای ثابت، باید توجه ویژه‌ای به عوامل خاص شود که پذیرش یا رد فرضیه را تحت تأثیر قرار می‌دهد. در این تحقیق در مراحل تصمیم‌های راهبردی در شش رویداد مورد بررسی قرار گرفت و براساس نمودارهای ترسیمی و مؤلفه‌های بررسی شده در رویدادها، الگوی عمومی تصمیم‌گیری که مؤید الگوی پیشنهادی است به دست آمد.

نتیجه‌گیری

روش تحقیق تاریخی یکی از راهبردهای مؤثر تحقیق در حوزه علوم انسانی و اجتماعی است که تأثیر شگرفی بر فهم علوم و یکی از پایه‌های فلسفه علوم به حساب می‌آید، به گونه‌ای که در

1. the inter logic

بسیاری از علوم، تاریخ مکاتب و تاریخ اندیشه یکی از مباحث اصلی و نیازهای اولیه به حساب می‌آیند. دانش مدیریت هرچند نسبت به برخی از علوم در این زمینه عقب‌تر است، اما مواردی از پژوهش تاریخی در رشته مدیریت نیز انجام شده است که می‌تواند عمق مباحث مدیریت و زمینه شکل‌گیری اندیشه‌های مختلف را بنمایاند، مانند: کتاب تاریخ تکامل اندیشه مدیریت، نوشته دنیل ورن (۲۰۰۹) که کتاب خود را در قالب سیر پیدایش مکاتب، که تا حدودی با دوره‌های تاریخی همخوان است، تنظیم کرده است و در داخل هر بخش، مباحث را به صورت توالی تاریخی رویدادها (کرونولوژیک) تنظیم کرده است. پژوهش دیگر، کتاب ریشه‌ها و آینده تئوری مدیریت، نوشته پرفسور ویلیام روث (روث، ۱۳۸۳) است. وی نیز سیر تکامل مکاتب را برای تدوین پژوهش تاریخی خود انتخاب کرده است.

نکته دیگر اینکه، روش تحقیق تاریخی را می‌توان یک روش تحقیق ترکیبی دانست که با بهره‌گیری از دانش‌ها و تکنیک‌های مختلف به دنبال کشف حقایق و الگوسازی از آنها است. به همین دلیل تأکیدی که در روش‌های تحقیق دیگر بر مثلث‌سازی روش‌های گردآوری داده‌ها، مثلث‌سازی راهبردهای تحقیق، شواهد و... می‌شود، در این روش تحقیق اهمیت مضاعف می‌یابد و با بهره‌گیری از روش‌های دیگر تحقیق در کنار روش تحقیق تاریخی می‌توان برخی کاستی‌های روش تحقیق تاریخی را جبران کرد و عینیت و دقت بررسی‌های تاریخی را افزایش داد.

یکی از دغدغه‌های علوم مختلف، به‌ویژه دانش مدیریت، تولید الگوها و نظریه‌های بومی است. روش تحقیق تاریخی، به‌ویژه روش تحقیق تاریخی علمی می‌تواند به عنوان یک راهبرد تحقیقی مؤثر در پژوهش‌های مدیریت، محققان را در الگوسازی و نظریه‌پردازی مبتنی بر شخصیت‌های برجسته تاریخی یا رویدادها و دوره‌های مختلف ملی و اسلامی یاری رساند. این مقاله با ارائه یک چارچوب منسجم و کاربرد آن در تصمیم‌گیری راهبردی با رویکرد اسلامی، الگوی مناسبی برای تحقیقات تاریخی ارائه می‌کند.

گام‌های تحقیق که در بالا آمد یک توالی خطی را ارائه می‌کند، اما به‌ندرت، ممکن است دقیقاً همین راه طی شود. معمولاً این فعالیت‌ها با هم همپوشانی دارد. دانش به‌دست‌آمده و سؤالات مطرح‌شده در یک گام، محقق را به بازگشت به مراحل قبل وامی‌دارد. تحت تأثیر اکتشافات و بینش‌های جدید، اغلب باید سؤالات تحقیق جدید یا بازنگری‌شده مطرح شود، داده‌های واقعی اضافی جمع‌آوری شود، کنترل‌های بیشتری برای روایی انجام شود و یافته‌های به‌دست‌آمده تا آن زمان تفسیر مجدد شود. تحقیق تاریخی همواره فرایندی فعال و پویا است.

منابع

- قرآن کریم.
- آیسون، گراهام تی. (۱۳۶۴)، شیوه‌های تصمیم‌گیری در سیاست خارجی: نفسی‌ری بر بحران موشکی کوبا، ترجمه منوچهر شجاعی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- آیین‌وند، صادق (۱۳۶۰)، علم تاریخ در اسلام، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- _____ (۱۳۷۷)، علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی (ج ۱)، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- _____ (۱۳۸۲)، «روشمندی و شرایط تحقیق در تاریخ و خلأهای موجود در تدوین تاریخ اسلام»، تاریخ اسلام (مجموعه مقالات) صادق آیین‌وند، قم: دفتر نشر معارف، ص ۱۲۵-۱۴۱.
- ابن مسکویه رازی، ابوعلی (۱۳۶۹)، تجارب الأمم، ج ۱، ترجمه ابوالقاسم امامی، تهران: سروش.
- استنفورد، مایکل (۱۳۸۶)، درآمدی بر تاریخ‌پژوهی، ترجمه مسعود صادقی، تهران: سمت.
- ایزاک، استفن و مایکل ویلیام (۱۳۷۴)، راهنمای جامع تحقیق و ارزیابی، ترجمه مرضیه کرمی‌نیا، مشهد: نشر آستان قدس رضوی.
- بست، جان (۱۳۸۴)، روش‌های تحقیق در علوم تربیتی و رفتاری، ترجمه حسن پاشا شریفی و نرگس طالقانی، تهران: رشد.
- جعفری، محمدتقی (۱۳۷۵)، ترجمه و تفسیر نهج‌البلاغه، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حاضر، منوچهر (۱۳۷۴)، تصمیم‌گیری در مدیریت، تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- حسینی، سیدحسین (۱۳۷۹)، «سیره نبوی: نقد مبانی و راهکارهای تحلیلی»، مجله نامه علوم انسانی (ش ۲)، ص ۲۳-۲۴.
- خاکی، غلامرضا (۱۳۸۴)، روش تحقیق با رویکردی به پایان‌نامه‌نویسی، تهران: بازتاب.
- خیراندیش و همکاران (۱۳۷۸)، تاریخ‌شناسی، کرج: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- دلاور، علی (۱۳۸۰)، روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی، تهران: مؤسسه نشر ویرایش.

- دری، ویلیام (۱۳۷۸)، «تبیین و فهم در تاریخ»، ترجمه مسعود صادقی علی آبادی، فصلنامه متین، ش ۵، ص ۱۹۵-۲۳۲.
- رحمان سرشت، حسین (۱۳۸۴)، راهبردهای مدیریت، تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی فن و هنر.
- روث، ویلیام (۱۳۸۳)، ریشه‌ها و آینده تئوری مدیریت، ترجمه مهدی جمشیدیان، اصفهان: جهاد دانشگاهی واحد اصفهان.
- ساروخانی، باقر (۱۳۷۵)، درآمدی بر دائرةالمعارف علوم اجتماعی (دوره دوجلدی)، تهران: کیهان.
- _____ (۱۳۸۶)، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی (ج ۱): اصول و مبانی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- _____ (۱۳۸۶)، روش تحقیق در علوم اجتماعی (ج ۲): بینش‌ها و فنون، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ساعی، منصور (۱۳۸۷)، «روش تحقیق تاریخی: شیوه‌ها و کاربردهای آن در ارتباطات»، رسانه ۱، ص ۱۶۷-۱۸۵.
- ساماران، شارل (۱۳۷۵)، روش‌های پژوهش در تاریخ، ترجمه ابوالقاسم بیگناه، غلامرضا ذات‌علیان، مهدی علایی، اقدس یغمایی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- شریفی، حسن پاشا و نسترن شریفی (۱۳۸۰)، روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران: سخن.
- شوانک، چارلز (۱۳۷۰)، مبانی تصمیم‌گیری استراتژیک، ترجمه عباس منوریان، تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- فرخزاد، پرویز (۱۳۸۴)، راهنمای پژوهش تاریخی (کتابخانه‌ای)، تهران: طهوری.
- فقهی فرهمند، ناصر (۱۳۸۴)، مدیریت راهبردی سازمان، تبریز: فروزش.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۰)، فلسفه تاریخ، ج ۱، قم: صدرا.
- _____ (۱۳۷۶)، مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی (ج ۵): جامعه و تاریخ، قم: صدرا.
- _____ (۱۳۷۷)، سیری در سیره نبوی، قم: صدرا.
- میرجعفری، حسین و مرتضی نورایی (۱۳۸۸)، روش پژوهش در تاریخ، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

هروی، جواد (۱۳۸۶)، روش تحقیق و پژوهش علمی در تاریخ: راهنمای نگارش تحقیقات در علوم انسانی و تاریخ، تهران: امیرکبیر.
 ین، رابرت ک. (۱۳۸۱)، تحقیق موردی، ترجمه پارساییان و اعرابی، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

- Lundy, Karen Saucier (2008), "Historical Research", *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods*, Sage Publications.
- Marceil, J. C. (1977), "Implicit Dimensions of Idiography and Nomothesis: A Reformulation", *American Psychologist*, 32(2): 1044-1045.
- Mason, R. O.; J. L. McKenney & D. G. Copeland (1997), "An Historical Method for MIS Research: Steps and Assumptions", *MIS Quarterly*, vol.21, no.3, pp.307-320.
- Mintzberg, Henry (1978), "Patterns in Strategy Formation", *Management Science*, vol.24, no.9, pp.934-948.
- Mintzberg, Henry; Duru Raisinghani & André Théorêt (1976), "The Structure of Unstructured Decision Processes", *Administrative Science Quarterly* 2, pp.246-275.
- Savitt, R. (1980), "Historical Research in Marketing", *The Journal of Marketing*, vol.44, no.4, pp.52-58.
- Stahl, Michael J. & David W. Grigsby (1992), *Strategic Management for Decision Making*, Boston: PWS-KENT Publishing Company.
- Stanford, Michael (1997), *A Companion to the Study of History*, Blackwell Publisher Ltd.
- Wren, Daniel (2005), *The History of Management Thought*, Danvers: John Wiley & Sons, Inc.
- Roth, William (2000), *The Roots and Future of Management Theory: A Systems Perspective*, St. Lucie Press.